

İslâm Estetiği

Turan Koç

İstanbul: İSAM Yayınları, 2008. 208 sayfa.

Bugüne kadar İslam estetik felsefesine dair kapsamlı bir çalışma ülkemizde hiç yapılmadı. Bilebildiğimiz kadarıyla diğer İslam ülkelerinde de durum pek farklı değildir. İslam estetiği hakkındaki kuramsal çalışmalar daha çok batı kaynaklı yazından oluşmaktadır. Bu açıdan 2008 yılında İSAM yayınlarının çıkardığı ve Turan Koç imzasını taşıyan *İslam Estetiği* adlı eser bu konuda bir ilki teşkil etmektedir. Kuşkusuz bir İslam estetiği yazmanın belli başlı ciddi zorlukları vardır. İslam estetiği bin küsur yıllık bir medeniyetin estetik yaşamına temel biçimini veren kelami, felsefi, tasavvufi ve estetik boyutların girift bir imtizacıdır. Bu durumda İslam estetiği yazmaya niyetlenecek bir bilim adamınının İslam ilahiyat ve felsefesine vukufiyeti yanında çok ciddi bir estetik biçimlenime de sahip olması gerekmektedir. Bu açıdan Turan Koç felsefi kişiliğinin yanında bir sanatçı/şair olarak müstesna bir şahsiyettir.

Eser ilk önce uzunca bir girişle başlamakta ve İslam estetiğine ilişkin temel bir bakış açısı sunularak sonraki bölümler için okuyucu hazırlanmaktadır. Birinci bölümde İslam estetiğine yön veren temel ilke ve kaynaklar; ikinci bölümde İslam estetiğinin güzellik anlayışı, onun hakikat, bilgi, iyilik, yararlılık ve yüce ile ilişkisi ile estetik tecrübe konusu ele alınmakta; üçüncü bölümde İslam estetiğinin kelami boyutları; dördüncü ve beşinci bölümlerde ise hüsn-i hat, tezhip, mimari, tezyinat, şiir, musiki ve resim gibi geleneksel sanat dalları incelenmektedir.

Koç bu eserinde İslam estetiğinin temel kavramlarını teolojik, felsefi-tasavvufi ve estetik boyutlarıyla ayrıntılı olarak ele almakta ve ona gerçek bir “İslam estetiği” denmeyi hak ettirecek kaynaklarına titiz bir şekilde eğilmektedir. Koç İslam sanatını ve güzellik anlayışını ‘ihسان’ kavramının hayatın her alanına sirayet eden bir açılımı olarak yorumlamakta ve bunu Kuran ve hadisten yola çıkarak tarihi tezahürleriyle temellendirmekte, ancak İslam sanatlarıyla Kuran arasındaki ilişkinin biçimsel değil, manevi düzeyde olduğunun altını da çizmektedir. İslam, inananlarına her işlerini en güzel şekilde yapmalarını emretmektedir. “Güzellik, zarafet, derin kavrayış, yüksek duyarlılık, edepli ve özenli olma gibi anlamlara gelen ihسان Müslüman olmanın estetik düzeyde bir tezahürü ve asli güzelliğın hayata yansıtılmasıdır.”

Yazar çok yerinde olarak İslam sanatı ve estetiğinin İslam’ın insan, âlem ve hayat telakkisinden bağımsız düşünölemeyeceğini, çünkü onun İslam ilkeleri ve inançları üzerinde yükselen bir medeniyetin ifadesi olduğunu söylemektedir.

“Din-sanat ilişkisi söz konusu olduğunda İslam dini ile İslam sanatı hem kaynağı hem de bütün tarihi tezahürlerinde salt bir ilişkiden de ileride ayrılmaz bir bütünlük sergiler. İslam sanatı İslam’ın varlık anlayışı ve marifet nazariyesiyle kopmaz bir ilişki içindedir. Hatta bu sanat bu marifetin somut ve duyulur düzeyde bir açılımıdır. İslam sanatına İspanya’dan Semerkant’a kadar hem zengin hem de kusursuz ve güçlü bir ahenge sahip biçim ve gaye birliğini veren şey tevhit anlayışı, yani ilahi birlik öğretisidir.” Bu açıdan “İslam estetiği metafizikle ilgisini asla kesmeyen bir estetikdir.” İslam sanatı İslam’ın kazandırdığı manaya Müslüman’ın giydirdiği bir surettir; diğer bir deyişle İslam estetiği mana ile suretin mükemmel bir uyumudur.

Koç İslam estetiğinin en temel ilkesinin tevhit ve tenzih ilkesi olduğunu ve bunun bütün bir İslam estetiğini şekillendirdiğini belirtmektedir. İslam sanatının antropomorfik özellikler taşıyan Yunan sanatına meyletmemesinin en büyük gerekçesi bu tevhit ve tenzih ilkesine titizlikle riayetidir. Bu yüzden İslam sanatı modern anlamda bilinçdışı itkileri bir şekilde dışa vurmak için değil, dini ve din dışı bütün sanatlarda tevhit ve tenzih gözetilmesi, hissettirilmesi için soyuta yönelmiş; tabiatı olduğu gibi aksettirmek yerine soyutlamayı, onun bireyselliğini ve tabiliğini öldürmeye yönelmiştir. “Söz gelimi, minyatürde bile bir at belli bir at değil, herhangi bir at, daha açık bir ifadeyle kavram olarak at ya da atlıktır. Bununla birlikte geleneksel sanat ne kadar dolaylı ve imalı konuşsa, ne kadar soyutlama ve üsluplaştırmaya gitse de reel olandan bütünüyle kopmamıştır.” Koç İslam’ın soyutlama ve üsluplaştırmaya yönelmesinin arkasındaki gayenin bugün için de geçerli olduğunu savunmaktadır.

“İslam gerek insana gerekse tabiattaki herhangi bir varlığa ulûhiyet isnat eden ve bunları ulûhiyeti temsil edecek şekilde takdim eden her türlü sanata şiddetle karşı çıkmıştır.” Koç “tasvir yasağı meselesi”nin de bu meyanda değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir. “Tevhit ve tenzih İslam’ın önem ve öncelikle üzerinde durduğu temel bir ilke olduğundan Allah, peygamberler ve hatta büyük velilerin tasvir ve temsillerinin yapmasından hep uzak durulmuştur. Bu anlayış Müslüman sanatçının hayatına yön veren önemli bir durumdur. İslam sanatının gereği gibi anlaşılıp takdir edilmesi için bu hususun mutlaka göz önünde tutulması gerekir.” Kuranda açıkça bir tasvir yasağı olmamasına rağmen, İslam sanatının hüsn-i hat, tezhip, arabesk (rumi) ya da minyatür vb. sanatlara yönelmesi onun manevi gayesinin, yani tevhit ve tenzih ilkesini hissettirmek istemesinin bir sonucudur. Dolayısıyla bunu puta tapmayı önlemek için konulmuş bir tasvir yasağı şeklinde değerlendirmek eksik bir açıklama olur.

Koç sıkça kullandığımız dini sanat, geleneksel sanat ve kutsal sanat gibi kavramlara da açıklık getirmektedir. Bu tür tanım ve nitelemelerin modern sanat

ve estetik kuram ya da görüşler bağlamında bir anlam ifade ettiğini belirtmekte ve eski zamanlarda tüm sanat ve fikir etkinliklerinin İslam medeniyetinin manevi ilkelerine bağlılık içinde yapılmasından dolayı bu tür adlandırmaların gereksiz olacağını çok haklı olarak ileri sürmektedir. Çünkü modern sanat merkeze Tanrıyı değil, bireyi alır. O “bireyüstü ilhamla olan ilgisini neredeyse bütünüyle koparmış, evrensel düzeni ifade etmek yerine, nihai anlamda natüralizme dayanan ve büyük ölçüde bireysel ve beşeri düzeydeki duygulanım ve algılayışların dışavurumu olarak anlaşılan sanattır.” Oysa ‘geleneksel’ ‘dini’, ‘kutsal’ gibi vasıflarla nitelendirilen sanat bireyin öznel duyarlılığını değil, tanrısal duyarlılığı yansıtır; o, her eserinde bize Tanrıyı anımsatır. “Geleneksel ile dini ya da kutsal sanat birbirinden ayrılmaz ama bunlar özde de değildir.” Geleneksel veya daha özel olarak dini sanat (minyatür, şiir ve halı-kilimcilik sanatı gibi) doğrudan veya dolaylı bir şekilde geleneksel bir medeniyetin manevi ilkelerini yansıtan bütün tezahürlerini ifade eder. Kutsal sanat (Kuran tilaveti, ezan, hüsn-i hat ya da cami mimarisi gibi) ise daha dini ve manevi dünyaya atıfta bulunur.

Koç bir değer kavramı olarak güzelliği açıklarken bununla ilgili, ihsan, hüsn, kubuh, sû’, hayır, cemal, celal, tayyib, vb. temel kavramları ele almakta ve bunların birbiriyle olan ilişkisini irdelemektedir. Buna göre, “güzellik hakkın ve âlemdeki tezahürlerinin asli bir niteliğidir.” “İslam sanatının epistemolojik gayesi, yani bize bildirmeye çalıştığı şey görünenin arkasındaki görünmeyene ulaşmak, pratikteki gayesi ise dünyayı ve hayatı güzelleştirmektir.” Niteliğine gelince, “güzellik bizim onu algılamamızdan bağımsız olarak nesnel dünyasında varolan nesnel bir özelliktir.” “biz gökleri yıldızlarla donattık” (saffat 37/6) ayeti kelami açıdan güzelliğin insanın varoluşundan bağımsız olduğu anlamına gelir. Koç, İslam estetiğini iyimser bir dünya görüşü olarak yorumlamakta ve eşyanın nihai varoluşunda güzelliğin asli, çirkinliğin itibari olduğunu ifade etmektedir.

Koç İslam estetik anlayışında iyinin, yararlının, hakikatin güzelden ayırt edilmediğini ve güzelin sadece göze hitap eden veya salt duyuşsal şeylerle sınırlı kalan bir şey olmadığını savunmaktadır. “Her hangi bir tutum, davranış veya bütün bir hayat hikâyesi, bir duygu, bir fikir de güzel olarak değerlendirilir. Güzel olanın iyi olandan ayrı ve bağımsız olduğunun kabulü İslami anlayış açısından son derece büyük sıkıntılar doğurur. Zira İslami anlayışta güzel, iyi, bilgi ve hakikat arasında çok sıkı bir bağ vardır. Başka bir ifade ile güzellik değerini vakıya uygun düşmek anlamında hak ve hakikat olmaktan ve bütün varolanların özünde yatan hayırla buluşmaktan alır. Hak ve hayır varlığın özünü oluşturur. İslamın güzellik anlayışında bu değerler birbirinden ayrı ve bağımsız alanlar oluşturmaz.” Bu doğrultuda Koç yakıp yıkmak ve öldürmekten başka

hiçbir işe yaramayan bombaya güzel demenin ne kadar doğru olduğunu sorgulamaktadır.

Koç ayrıca sanat ile zanaat arasında bir farkın olmadığını, olsa olsa bu farkın bir gelişmişlik, maharet ve marifet isteyen bir incelik farkı olacağını ifade etmektedir. “Ayakkabıcılık ve demircilik gibi işlerle uğraşan insanlara da sanatçı denebilir. Hem sanat hem de zanaat açısından önemli olan husus, kendini gerçekleştirmenin önemli bir yolu olan yaratıcılığı öne almaktır.” Estetik tecrübe bahsinde ise Koç çok yerinde olarak estetik tecrübenin hem duygusal hem akli yönüne işaret etmekte ve bu deneyimin varoluşsal özelliklerini nefis tasvirlerle beyan etmektedir.

Kuşkusuz bu yapıt hem İslam estetiği okumaları hem de bundan sonra yazılacak İslam estetiği çalışmaları için temel bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır. Bu çalışmasında Koç İslam sanatının dilini baş döndürücü tasvirlerle bize okumaktadır. Eserdeki yerli bakış açısını çok önemsiyoruz; ne var ki yapıtın bakış açısı geleneksel sanat-modern sanat bağlamındaki tartışmada geleneksel sanattan modern sanata geçişin bir sapma, olmamış olması gereken bir olay olarak değerlendirildiği izlenimi uyandırmaktadır. İslam estetiğinin belirli ilkelere çerçevesinde sanatçıya geniş bir yaratma alanı sunduğu belirtilmekte, fakat bu sınır dinsel gerekçelerle daraltılmakta, modern sanat bireysel duygulanım ve duyarlılığı yansıttığı için dışlanmakta ve sanatın tanrısal duyarlılıktan başka bir duyarlılığı yansıtmaması gerektiği intibaini uyandırmaktadır. Zira yapıtta, “olan” “olması gereken” şeklinde sunulmaktadır. Bu durum sanatsal özgürlüğe katı bir sınır koymaktadır.

Koç’un İslam estetiği yorumu bilinçli olarak pek çok hususta modern estetikle temelden çelişmektedir. Modern estetiğin ayırdığı estetik değerlerle ahlaki (iyi), bilimsel (hakikat), iktisadi (yararlı) vb. değerleri keskin bir biçimde özdeşleştirmektedir. Her şeyden önce estetik olan etkisi itibarıyla estetik olmayandan farklıdır. Adı geçen değerler birbiriyle ilintili değerlerdir, ancak özdeş değerler değildir. Örneğin kimi estetik değerleri duyumsamak için bir takım ahlaki değer duygularına sahip olmamız gerekir veya “hakikat” ya da “hikmet” estetik formunda apollonik bir etki yaratabilir. Dolayısıyla bunları toptan ayıran kimi modern kuramların ya da tümüyle özdeşleştiren yaklaşımların aksine varlıksal olarak ilişkili değerler olarak görmek daha doğru olacaktır. Bazı durumlarda estetik etki sırf duygusal olabilir. Örneğin insan öldürmekten başka bir işe yaramadığını bildiğimiz bir kılınca, onun dirimsel değerleri, daha açık bir ifadeyle gözümüzü alan parlaklığı, biçimi, üzerindeki işleme ve süslemelerin etkisi karşısında “güzel” demekten kendimizi alamayız.

Sağduyu sahibi her insan evrenin řu an güzel bulunduğumuz nitelikleriyle beraber insanın tarihinden önce de var olduğunu kabul eder. Bu durumda güzellik elbette nesneye ait bir niteliktir. Ancak bu durum bu nesnel niteliğin niceliğinin belirlenmesinde öznel yetelerimizin çatışmasını engellemektedir. Bundan dolayı güzellik olgusal nesnellikten ya da sırf duyumsal haz özneliğinden farklı olarak ara bir konum işgal etmektedir.

Koç güzel olanın iyi olandan ayrı ve bağımsız olduğunun kabulünün İslami anlayış açısından son derece büyük sıkıntılar doğuracağını ileri sürmekte, ancak hem bu sıkıntıları yeteri ölçüde irdelememekte hem de iyi olanla güzel olanın özdeşleştirilmesinin ne gibi sıkıntılar doğurabileceğine temas etmemektedir.

Tarihsel süreç içerisinde sanatla zanaat birbirinden ayrılmıştır. Kuşkusuz her ikisi de bir form verme eylemi olarak geniş anlamda estetik bir eylemdir. Fakat zanaat sadece bir maharet ve incelik farkından dolayı değil, faydayı esas almakla ilkesel olarak da sanattan ayrılır. Zanaat estetik biçimlenmenin şiddetine göre sanata yaklaşır ya da uzaklaşır. Sanat eseri bize bir yarar da sağlayabilir; ancak bu ondan ille de beklenen bir şey değildir. Öyle bir ayakkabı farz edelim ki kullanım değeri olmasın, ancak güzelliğinden gözlerimiz kamaşsın. Bu durumda böyle bir eseri zanaat değil, sanat eseri saymak daha doğru olacaktır. Zanaat eserinin sanat eserine yaklaştığı durumlar onun zanaatlığından değil, sanatın formundan pay aldığı durumlardır.

Bununla birlikte yukarıda yönelttiğimiz eleştiriler eserin değerinden hiçbir şey eksiltmemektedir. Bu çalışma büyük bir birikimin ve sabırlı bir araştırma ve tefekkürün neticesi olduğunu ayan beyan ortaya koymaktadır. Sahasında önemli bir boşluğu doldurmakta ve sonraki İslam estetiği çalışmaları için bir kılavuz olma hususiyeti taşımaktadır. Prof. Dr. Turan Koç'a böyle bir eserle bizi tanıştırdığı için şükran borçluyuz.

Habib Türker